

A 400 éve született Apáczai Csere János életművének orvostudományi jelentősége

Kéri Katalin dr.^{ORCID} ■ Simon István Ágoston dr.^{ORCID}

Soproni Egyetem, Benedek Elek Pedagógiai Kar, Sopron

1. ábra

Apáczai Csere János (Gy. Szabó Béla fametszete, 1946)

Forrás: <https://reformatusszemle.ro/sites/default/files/articles/103/2/RSZ103-193.pdf>

400 évvel ezelőtt, 1625. június 10-én született az az erdélyi tudós, akinek az életműve ma is figyelemre méltó, jóllehet, mindössze 34 évet élt. Apáczai Csere János (1. ábra) valamennyi, a saját korában fontos tudományterület, köztük az orvostudomány eredményeit is igyekezett tanulmányozni, és páratlan szorgalommal, az idegen nyelvek folyamatos tanulásával, olvasással, jegyzeteléssel és tudományos szövegekről tett fordítások elkészítésével foglalta össze műveiben mindazt, amit a szülőföldjén és a peregrinációs útjai során, több éven keresztül Németalföld legjobb egyetemein megtanult. Munkássága az orvoslás és az egészségtudomány szempontjából is értékelhető és fontos mozzanatokat tartalmaz: kiemelkedő és az orvostudomány fejlődésére nagy hatást gyakorló volt például az az igyekezete, hogy magyar nyelven is kialakítsa a főként latinból fordított orvosi szakkifejezéseket. Lényeges részletei vannak továbbá a „Magyar Encyclopaedia” című, 1655-ben kiadott munkájának arról is, hogy mit jelent az egészséges életmód, milyen betegségek léteznek, ezek miként ismerhetők fel, és hogyan gyógyíthatók (2. ábra).

Apáczai életútja

Apácáról (ma: Apața, Románia), a 17. századi Erdély egyik kis falujából, az Olt folyó mellől indult útnak az a fiú, Csere János, aki bejárta Európát, és rövid élete ellenére az újkor egyik legjelentősebb magyar gondolkodója lett. Apja két bátyjával együtt taníttatta őt; alapfokú tanulmányait szülőfaluja református iskolájában végezte, ott szerezte latin nyelvtudásának az alapjait is. Utána Kolozsváron tanult a kálvinista kollégiumban, ahol akkoriban szinte egyáltalán nem tanítottak természettudományos ismereteket. Az ottani skolasztikus, merev rendszer nem kedvezett a szabad véleménynyilvánításnak, a kreatív gondolkodásnak, viszont szorgalomra, türelemre és alázatra nevelt, amely tulajdonságoknak Apáczai jó hasznát vette későbbi élete során. Kolozsváron volt egy tanára, Porcsalmi András (1617–1681), akinek a modern gondolkodása, enciklopédikus szemlélete jelentősen hatott Apáczáira, az ő Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) tanításai alapján készített természettudományos jegyzeteivel indult tovább Gyulaféhevárra az ifjú diák

2. ábra

A „Magyar Encyclopaedia” címdalala

Forrás: <https://www.ponticulus.hu/rovatok/hidverok/gazdastvan-kemiai-elemek-nevei.html#gsc.tab=0>

[1: 45.]. Porcsalmi volt az a tanár, aki elsőként ismerte fel a fiú tehetségét, és arra buzdította tanítványát, hogy próbálja a világot a maga teljességében megismerni. Ebben az iskolában találkozott először Apáczai a puritanizmus eszményeivel, melyek jelentősen hatottak a gondolkodására. A fejedelmi székhely, a jelentős kultúrával rendelkező Gyulafehérvár iskolája kiemelkedő jelentőségű volt az erdélyi és a magyar tudományosság és nevelés történetében. Ott tanítottak a 17. század első felében azok a nagyszerű tudós tanárok (*Alsted, Bisterfeld és Piscator*), akik a német Hessen tartományban található Hernborból, az ottani iskola pusztulása után érkeztek Erdélybe. Alsted már nem élt akkor, amikor Apáczai Gyulafehérváron tanult, de szellemisége, művei hatottak a fiatal diákra. Alsted veje, Bisterfeld viszont Apáczai teológiatanára volt, és tőle a fiatal fiú ismét megerősítést kapott a természettudományokat is magában foglaló, enciklopédikus tudás megszerzésében csakúgy, mint a puritánus meggyőződés vonatkozásában. És még valamiben: a tudományok szeretetét illetően [1: 49–50.].

Miután Apáczai elvégezte a filozófiai és teológiai stúdiumokat Gyulafehérváron, a tudását, tehetségét mutatja, hogy meghívták a marosvásárhelyi triviális iskola rektori posztjára. Ezt a tisztséget azonban visszautasította, mert *Geleji Katona István* (1589–1649) püspök külföldi tanulmányútra küldte. A 17. századi Erdélynek számos, több ezer diákja kereste fel Nyugat-Európa egyetemeit, főként holland és belga intézményeket. A magyar diákok nagy tekintélyt vívtak ki ezeken a helyszíneken, különösen magas szintű, más országokból jött társaik nyelvtudását sokszor messze felülmúló latin nyelvismeretüknek köszönhetően. Apáczai peregrinációjának színhelye is ez a terület volt. A kultúra és a polgári jólét fogadta őt Németalföldön, ahol a kálvinista vallás áldásos hatásaival és a gondolkodás szabadságával találkozott. Az egyetemeken a tudományok széles választéka várta Apáczait, a csillagászattól az orvostudományon át a keleti nyelvek tanulmányozásáig mindenre lehetősége nyílt. A Franeker, Leyden, Utrecht és Harderwijk egyetemén eltöltött évek alatt (1648–1653) a fiatal diák megismerkedett a *descartes*-i tanításokkal és számos más kiváló tudós nézeteivel és kutatási eredményeivel. Bár a karteziánus nézetek tanítását tiltották a korszak holland egyetemein, az ifjúságot mégis, annál inkább lázban tartotta Descartes filozófiája. Apáczai Utrechtben vált karteziánus gondolkodóvá. Puritánus nézetei is holland földön erősödtek meg, és váltak gondolkodásának alapjává. A puritánusok Európa-szerte a lelki kegyességet, a belső vallási elmélyülést tartották fontosnak, szembeszállva a hosszas vitaközlésekkel és vég nélküli filozófiai-teológiai okfejtésekkel. 1651-ben Harderwijk egyetemén megszerezte a doktori címet „De primi hominis apostasia” című értekezésével, mely az első emberpár bűnbeeséséről szólt. Ő volt az 1648-ban létesült fiatal egyetem első doktora [2: 162–164.].

Ami a magánéletét illeti, Apáczai Csere János Utrechtben választott magának feleséget, Alettát, a város előkelő

van der Maet családjának leányát. Felesége Erdélybe is követte férjét, és így egyike volt azon nyugat-európai asszonyoknak, akik magyar peregrinushoz mentek feleségül. 1652-ben Apáczait hazahívták Erdélybe, ahová 1653 tavaszán vissza is tért feleségével és gyermekével, és Gyulafehérváron kezdett tanítani [3].

1655-ben Apáczai Csere Jánosnak nagyon nehéz éve volt. Bisterfeld halála után nem ő kapta meg egykori tanára katedrját, hanem *Isaac Basire* (1607–1676), aki Angliából érkezett az erdélyi fejedelem udvarába. A fejedelem, *II. Rákóczi György* (1621–1660) nem követte elődje, *Bethlen Gábor* (1580–1629) politikáját. A virágzó erdélyi gazdaság Rákóczi alatt hanyatlásnak indult, külpolitikáját dinasztikus érdekek mozgatták. Fejedelemsége idején megerősödtek az erdélyi nemesek pozíciói, újra előtérbe került a rendiség. Az állam és az egyház összefonódott, a kor ideológiája szerint a fejedelem hatalma Istentől elrendelt volt, ezért népének feltétel nélkül támogatnia kellett őt. Basire osztotta ezt a véleményt, Apáczai azonban másként gondolkodott, új szellemű egyházszervezeti felépítést hirdetett; ők ketten nyilvános vitában csaptak össze, és Apáczai a vita miatt végül elvesztette az állását. Több tudós férfi és a fejedelem anyja, *Lorántffy Zsuzsanna* (1600–1660) is közbenjárt az érdekében Rákóczi Györgynél, és így került végül az egyik kolozsvári iskola élére. Ezzel az áthelyezéssel kapcsolatosan írta gróf *Bethlen Miklós* önéletrajzában a híressé vált, sokat idézett sort: „Keresztúri Pál fiának hívja, és ritka ebédje vagyon nála nélkül, ő adja tanácsul a fejedelemnek, vesse ki ebből a kollégiumból, tegyék mesterré Kolozvárot, a rákot a Szamosba” [4]. A város, ahol korábban szintén tanult, nagy szeretettel fogadta. A virágzó kulturális központban több híres iskola is működött ebben az időben. Apáczai teológiát, hébert, görögöt és természetbölcseletet tanított, két tanártársa pedig a többi tudományt. Iskolaszervező és oktatómunkáját azonban – csakúgy, mint tudományos pályafutását – korai halála 1659. december 31-én derékba törte; temetését 1660. január 9-én tartották [1: 537–538.]. A magyar tudományosság egyik legelső és legjelentősebb alakja távozott személyében. Ő volt „az európai kultúra közvetítésének legjelesebb magyar reprezentánsa” [5: 13.].

Apáczai Csere János főbb művei

A fiatal tudós még külföldi tartózkodása alatt kezdte el összeállítani élete fő művét, a „Magyar Encyclopaedia”-t, mely 1655-ben jelent meg Utrechtben (1653-as dátummal) [6, 7]. Diákkori élményei, a puritánus etika és a karteziánizmus szelleme készítette arra, hogy összeállítson egy olyan gyűjteményt, amely saját anyanyelvükön, magyarul tájékoztatja olvasóit a kor tudományos eredményeiről. Abban az időben Erdélyben még nagyrészt hiányzott a magyar nyelvű tudományosság, így a könyv hiánypótló volt a tudományfejlődés, a művelődés, az oktatásügy szempontjából. A könyvben előtérbe került a természettudományos eredmények bemutatása, és az or-

voslás, a csillagászat, a számtan-mértan, a fizika, a botanika és egyéb tudományok mellett helyet kapott a logika, a teológia, a történelem, az etika, a pedagógia, a politika-elmélet és a filozófia eredményeinek bemutatása is. A 16–17. század több jeles szerzőjének tudományos gondolatai, eredményei szerepeltek a műben: *Descartes* mellett *Ramus*, *Regius*, *Scribonius*, *Amesius* és *Alsted* munkáiból készített fordításokat és kivonatokat az ifjú Apáczai Csere János. Nem maga írta tehát ezt a művet, ám az enciklopédia szerkezete, gondolati rendszere az ő eredeti alkotása, és számos tudományos kifejezést, például az orvostudomány területén, először ő ültetett át magyarra.

Amikor visszatért Erdélybe, Apáczai a gyulafehérvári kollégiumban a kor szokásai szerint székfoglaló beszédben fejtette ki gondolatait a tudományokról az iskola tanárai és diákjai előtt 1653 novemberében. A „De studio sapientiae” (A bölcsesség tanulásáról) című beszédben a hazai elmaradottság okait vizsgálta. A kollégiumban a poétikai osztályt vezette, és a felsőbb osztályokban görögöt, hébert, logikát és retorikát is tanított. Több műve nyomtatásra került ebben az időben: a „Magyar Logikácska” és *Fortius mester* „Tanácsai” dialógusos formában (1654). 1656-ban tartotta meg új munkahelyén, a kolozsvári középiskolában székfoglaló beszédét „De summa scholarum necessitate” (Az iskolák felettébb szükséges voltáról) címmel [8]. Utolsó fontos művének tekinthető a Barcsay Ákos fejedelemnek 1659-ben beterjesztett akadémiai tervezet [1: 26.].

Apáczai Csere János az egészségről

A 17–18. századból számos olyan mű maradt ránk, amely részben vagy egészében az egészség megőrzéséről és/vagy az egészségnevelésről szól. A korabeli viszonyokat jól mutatja az a tény, hogy a szerzők között egyaránt találunk orvosokat, tanárokat, filozófusokat és teológusokat. Ezt a témát tehát a tollforgató személyek többsége fontosnak tartotta, és majd később, a 18. századtól a felvilágosult abszolutista uralkodók maguk is foglalkoznak ezzel a kérdéskörrel. A 11 fejezetre tagolt, 412 oldal terjedelmű „Magyar Encyclopaedia” bizonyos részletei is az egészség megőrzéséről íródtak [9: 107–113.]. A könyv 34%-át kitevő 7. részben, „A földi dolgokról” című fejezetben tette közzé Apáczai az egészség fogalmáról és megőrzésének lehetőségeiről készített adatgyűjtésének eredményeit. A kor medicinális ismereteit elsősorban a neves holland orvos, *Henricus Regius* (1598–1679) tanításai alapján foglalta össze. Az egészségről adott definíciójában Apáczai a következőket írta: „Az egészség az embernek az a belső állapota, mellyel tagaiban jól lévén, az ő cselekedetét jól viszi végben” [6: 168.; 7: 250.]. Apáczai részletezte, hogy milyen az egészséges ember közérzete, és leírásában kiemelte a testi-lelki harmóniát, a külső és belső testi jellemzőket. Elődjeihez hasonlóan ő is a fő alapelemek és alaptulaj-

donságok arányaival és egymásba alakulásával magyarázta az emberi test állapotváltozásait. A könyv 7. részének XXXI. alfejezete foglalja össze azokat a tanácsokat, amelyeket a szerző az egészséges életmód, az egészségmegőrzés témáját illetően adott olvasóinak. Szerinte az egészségről akkor gondoskodhat az ember, ha a következőkre figyel: „...levegőég, étel, ital, alvás s vigyázás, mozgás s állás, kiadottak s bennmaradtak és az elmének indulati, továbbá a ruházat, ház és ágy” [6: 171.; 7: 252–253.].

Életvezetési tanácsait a nagy erdélyi tudós a várandós nők („asszonyi állapotok”) helyes táplálkozásának ismertetésével kezdte, hangsúlyozva ezzel, hogy az emberi egészség megőrzése már az anyaméhben belül óriási jelentőséggel bír. A gyermek születése után Apáczai kiemelte az egy-két éven át tartó anyatejes táplálás jelentőségét, amely abban a korban nem volt általánosan elterjedt, főként a főúri családokban nem. A csecsemő- és kisgyermekkorú ápolást és nevelést illetően a járásra, étkezésre vonatkozóan Apáczai egyszerű, de hasznos tanácsokat adott. Kiemelte az ételek minősége és mennyisége, valamint a mozgás és más tevékenységek, illetve az egészség és az évszakok között fennálló kapcsolatot, például ezekkel a szavakkal: „Akik dolgozó életre fogják magokat, ... többet egyenek és oly étkekkel éljenek, amelyek kevés mennyiségekből is sok táplálóerőt adnak, és az ő testeiket nagyobb munkára szoktatdogallyák” [6: 172.; 7: 254.]. Azoknak pedig, akik tanulásnak szentelik magukat, „gyengébb és tisztább étkeket” ajánlott, és általában „jóízű étkeket” mindenkinek. Az italokkal kapcsolatosan szintén régóta hangoztatott tanácsokat adott, javasolva az étkezés közbeni, mértékletes italfogyasztást („ser és bor”). Aláhúzta a mozgás fontosságát, figyelmeztetve arra, hogy „az elme felindulását el kell távoztatni, a mértékletes vidámság mindazáltal hasznos” [6: 173.; 7: 255.]. Ajánlotta a sétálást és a „vakaródást (dörzsölést)”, az alvásról pedig úgy vélekedett, hogy elég napi hét óra éjszakai alvás, egy-két órával az utolsó étkezés után, oldalt fekvé, se nem hideg, se nem meleg szobában [6: 174.; 7: 255.]. Az enciklopédia egészségmegőrzésről szóló, további néhány bekezdésében Apáczai újra az étkezéssel és a test tisztításával (böjt, érvágás, purgáció) kapcsolatos korabeli ismereteket összegezte. Az ilyen módon megtisztult szervezet felerősítésre „nedves, jól megfőtt, jóízű” étkeket javasolt, „minéműek a’ tikmonyszékek (= tojások), leves kenyerek, a jól megkészített csirkék, a kövi halak, gödölye (bárány), borju, és berbéts husak” [6: 176.; 7: 257.]. Ennél a résznél nagyjából véget is ér az enciklopédia egészségmegőrzésről szóló fejezete, melyről összességében megállapítható, hogy – bár benne a mű összeállítója számos, a helyes életvitel szempontjából lényeges kérdéssel szolgált – aránytalanságok tapasztalhatók. Ez nyilvánvalóan Apáczai összegyűjtött anyagából, az enciklopédia terjedelmi korlátaiból és az orvostudomány akkori állásából együttesen következett [10].

A „Magyar Encyclopaedia” orvostudományi jelentősége

Apáczai enciklopédiája kifejezetten az orvostudomány szempontjából is figyelemre méltó, és a művet emiatt gyakran vizsgálták a tudományterület történiáját kutatók, hazai szerzőink mellett például *Valeriu Lucian Bologa* román [11: 104.; 12] vagy *Arnold Huttmann* [13: 181.] és *Spielmann József* [14: 69–78.; 15, 16], neves orvostörténészek. Fő műve 7. fejezetének XXXII–XXXVII. részében [6: 176–202.; 7: 234–244.] az erdélyi tudós az emberi testtel, a betegségekkel és gyógyításuk lehetséges módjaival foglalkozott. Ez nem volt előzmények nélkül való, hiszen abban az időszakban, amikor Apáczai Csere János élt, már léteztek orvosi ismeretekről szóló művek Magyarországon, a 16. században több ilyen is keletkezett, ezekről régebbi orvostörténeti munkák részletes áttekintést adnak [17–19]. Legújabbán *Agnieszka Barátka* külön tanulmányban foglalta össze, hogy milyen magyar előzményei voltak az orvostudomány területén Apáczai munkásságának, utalva *Melius Juhász Péter*, *Beythe András*, *Peechi Lukács*, *Lencsés György*, *Frankovith Gergely*, *Vitus Balsarati János* többnyire kéziratossá váló műveire [20].

Apáczai Csere János esetében fő műve orvosi ismeretanyagát tekintve is egyértelmű, hogy óriási hatással voltak rá a külföldi egyetemeken szerzett tapasztalatai, különösen az Utrechttben oktató orvos- és botanikaprofesszor, Henricus Regius tanításai. Ő volt az, aki ott az elsők között kezdte tanítani a Galenus nézeteit tudományos kísérleteivel megcáfoló William Harvey (1578–1657) 1628-ban a vérkeringésről írott, „Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus” című munkáját. Apáczai az enciklopédiája orvosi részeit Regius „Fundamenta medicinae” című művéből jegyzeteket készítve állította össze, ám az emberi fiziológia leírásában eltért tanára véleményétől [21: 28–30.], és *Harvey* vérkeringéssel kapcsolatos tanítását Descartes alapján, részben tévesen értelmezte [22: 1872.]. Az erdélyi tudós a kiváló Apáczai-kutató, Bán Imre szerint is Regius nyomán kivonatolta Harvey eredeti elméletét, ám „mint Apáczai túlságos szűkszavúsága miatt máshol is előfordul, lehetne szabatosabb. Nem határolja el elég pontosan a szív kamráit és pitvarait – bár anatómiai megjegyzéseiből világos, hogy tud róluk – és nem talál jó megkülönböztető nevet a vena arteriosa és az arteria venosa magyarítására” [1: 241.].

A betegségeket az enciklopédia szerzője különböző módokon rendezte csoportokba, például azok időtartama, kiváltó okai szerint; ez utóbbiaknál megkülönböztette a külső (például: „a levegőég és az étel-ital vétke”) és a belső, a beteg saját testéből, életviteléből eredő okokat, például „a’ mozgásban és nyugvásban: az alvásban és a’ vigyázásban: a’ lélek indulatiban való vétke” [6: 177.; 7: 258.]. A XXXIII. részben a betegségek tüneteiről írt részletesen, hosszan kitérve a vizeletvizsgálat fontosságára és az eredmények értelmezésére, hangsúlyozva azt is,

hogy felkelés után kell mintát venni a pontos diagnózis (amit ő „ítélet tétel”-nek nevezett) felállításához [6: 179–183.; 7: 259–263.]. A következő részben az egyes szervek betegségeit tárgyalta Apáczai, az azokhoz kapcsolódó tünetek részletes felsorolásával, külön kitérve a fájdalom fajtáira. Kiemelendő, hogy ebben az alfejezetben is többször utalt a testi betegségek és a lelki problémák szoros kapcsolatára. Egy jellemző részlet a műből: „...az egész testnek citrom szabású színe, a’ májnak avagy az epe hólyagjának meg dugulását, fekete színe pedig, megdugult lépet jelent, a’ gyomor gyötrődése és benne a’ lelkeknek meg fogyatkozása a’ szívnek nyavalyáját (megbántódását) jegyzi...” [6: 185.; 7: 264.]. A következő két rész arról íródott az enciklopédiában, hogyan tudja az orvos előre látni azt, hogy miként gyógyulhat meg a betege, és milyen kezeléseket alkalmazhat különböző esetekben. Ma azt mondanánk, hogy Apáczai teljesen holisztikus módon szólt erről a témáról, mert nemcsak azt vette számba, hogy miként lehet a tünetek alapján megfelelő, abszolút személyre szabott gyógymódokat előírni, hanem több ponton utalt arra is, hogy a gyógyuláshoz mennyire szükséges magának a betegnek az akarata és a körülmények megváltoztatása is, ha az kell a felépüléshez. A XXXV. rész az orvosságok bevételének helyes módjáról szól (megfelelő időpontban, megfelelő mennyiségben kell, hogy történjen a használatuk). Különböző szempontú csoportosításukat is elvégezte a szerző aszerint, hogy „melegítő, hidegítő, nedvesítő vagy szárazító” hatást váltanak ki, hogy „lágýítottok vagy keményítettők”, és természetesen elérhető vagy az orvos által készített anyagok-e [6: 196.; 7: 275.]. A következő két alfejezet szervenként veszi sorra a megfelelő gyógymódokat, külön kitérve például a tüdő, a máj, a lép, a gyomor gyógyítására. Említésre méltó, hogy Apáczai külön írt a betegség, valamint az azt kiváltó okok gyógyításáról. Az előbbivel kell szerinte először foglalkozni, ám fontos annak a gyógyítása is később, ami kiváltotta. Ez utóbbival kapcsolatosan többször is utalt arra (például a máj, a lép és a méh betegségeinél), hogy az édességeket kerülnie kell a betegnek, illetve arra, hogy „a’ belső titkos nem jó állapotok megjavításában” kell segítséget adni a szenvedőnek [6: 199.; 7: 277.].

Apáczai erőfeszítései a magyar orvosi szaknyelv megeremtéséért

A „Magyar Encyclopaedia” nem csupán a betegségekkel és gyógymódokkal kapcsolatos részei miatt fontos mű a magyar orvostudomány történetében. Napjainkig tartó ugyanis a hatása annak, ahogyan a poliglott Apáczai igényesen, a legjobb tudása szerint igyekezett átültetni a tudományterülethez kapcsolódó kifejezéseket a saját anyanyelvére [23]. Ahogyan a kutatók – például *Keszler Borbála* – megállapítják, hazai egyetemi orvosképzés híján a 17. században az orvosi nyelvnek és a gyógyítással kapcsolatos ismereteknek is két különböző szintje és rétege létezett. Az igen kevés, külföldön végzett magyar

vagy idegenből ide érkezett orvos alapvetően más szemlélettel és ismeretekkel rendelkezett, mint a hazai füvesek, bábák, javasasszonyok, sebészek vagy sérvmetszők. Az előbbieket a latint használták, az utóbbiak pedig ismerték és használták a gyógyítással kapcsolatos magyar szövegeket [24: 494–495.]. Apáczai magyar orvosi nyelvben tett újításairól már régebbi orvostörténeti műben is találunk említést, 1902-ben az *Orvosi Hetilap* hasábjain például *Kossa Gyula* utalt erre [25: 843.]. Az újabb nyelvészeti kutatások, például *Barátka* adatai szerint a „Magyar Encyclopaedia” lapjain szereplő orvosi szakkifejezések három fő csoportra oszthatók: „az anatómiai és fiziológiai fogalmak, azaz a testrészek és a szervek, valamint ezeknek a rendszereinek, funkcióinak és állapotainak az elnevezései; a kórtani fogalmak, azaz a betegségek, nyavalyák és ezeknek a tüneteinek az elnevezései; és a gyógyszeres fogalmak” [20: 4.]. Mintegy 100 olyan orvosi fogalom, szakkifejezés található a műben, amelyeket Apáczai nyelvújító, fordítói munkájának köszönhetünk. Ezek egy részét latinról és görögből fordította, és részben ma is használatosak, mint például a (méh)lepény, a kapuér, a vérkeringés (nála: a vér keringése), másrészt viszont több olyan szakszó is szerepel Apáczainál, amely nem rögzült az orvosi szóhasználatban, mint például a *szarvasköntös* (szaruhártya) vagy a *fenyő makkotska* (tobozmirigy) [20: 5.; 24: 498.]. A tükröfordítással keletkezett szavak mellett körülírással is számos új kifejezést alkotott Apáczai. *Keszler* az elemzésében rámutatott arra, hogy a tudós többször használt erdélyi tájnyelvi kifejezéseket is, például a gyomor mellett a *gömböc*, a comb mellett a *buz*, a szúr mellett a *gyakdos* szót [26: 97.].

Apáczai életművének kutatása és értékelése

Apáczai Csere János kiemelkedő tanár és tudós volt, közvetlen tanítványai már életében terjesztették Erdélyben tudományos eszméit, tanítói gyakorlatát és erkölcsi magatartását. Természettudományos gondolatai is serkentőleg hatottak orvosi és más tudósgenerációk tagjaira, például *Pápai Páriz Ferenc* (1649–1716), a 17. század második felének neves erdélyi orvosára és szótárírójára. Az évszázadok során több szerző orvosi művébe is beépültek a „Magyar Encyclopaedia” részletei, a könyvben található tudományos szakkifejezések egy része. Erdély kollégiumaiban, illetve magánzemélyeknél féltve őrzött, fontos kincs volt ez a könyv. Apáczai eszmei hagyatéka a 18. században is felismerhető. Egyik késői örököse volt abból a századból a nagy erdélyi nemzetnevelő, *Bod Péter* (1712–1769), aki ezt írta róla a „Magyar Athenas” című művében: „Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a’ tudományok is jobb lábba állottak volna; mivel neki a’ tanításban nagy földön mássa nem volt, kivált, ha az ország tsendességben maradhatott volna” [27: 14.]. A 18. század végére azonban Apáczai műveit kezdtek elfelejteni, könyveit a magyarországi nyelvújítók többsége nem használta vagy nem is ismerte. Ezen a helyzeten jelentősen változtatott az, hogy 1803-

ban újra kiadták a „Magyar Encyclopaediá”-t. Apáczait újra felfedezték a magyar tudomány számára, és bár különböző szellemi áramlatok és tudományágak képviselői részleteiben eltérő módon ítélték meg Apáczai életművét, abban mindenki egyetértett, hogy a magyar tudomány- és gondolkodástörténet egyik olyan korai kiválósága volt, akinek a művei jelentették mindig is az egyik legfontosabb kapaszkodót az erdélyi magyar értelmiségiek számára történelmük, hagyományaik, nyelvük és nemzeti identitásuk kapcsán.

Apáczai Csere János összekötő kapocs volt a magyarság és Európa más nemzetei között, alakja sokszor megjelent a magyar irodalmi művekben, versekben, regényekben és drámákban is. Olyan világot járt, enciklopédikus műveltségű férfi volt ez a 400 évvel ezelőtt született tudós, akinek a munkássága a hazai orvostudomány és orvosi szaknyelv fejlődéstörténete szempontjából is fontos mérföldkőnek tekinthető.

Irodalom

- [1] Bán I. János Apáczai Csere. [Apáczai Csere János.] A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest, 1958. [Hungarian]
- [2] Ungvári-Zrínyi I. Transylvanian Hungarian Cartesianism in the 17th century. The ideas of Descartes in the works of János Apáczai Csere. [Erdélyi magyar karteziánizmus a 17. században. Descartes eszméi Apáczai Csere János műveiben.] Kellék 1997; 8–9: 157–176. [Hungarian]
- [3] Szigethy G. A Dutchman in Transylvania. In: Apáczai Csere J. On the utmost necessity of schools. [Egy hollandus Erdélyországban. In: Apáczai Csere J. Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról.] Az előszót és a jegyzeteket írta és a sorozatot szerkesztette: Szigethy G. Neumann Kht., Budapest, 2003. [Hungarian]
- [4] Bethlen M. The autobiography of Miklós Bethlen. In: V. Windisch É. The works of Miklós Bethlen. [Bethlen Miklós élete leírása magától. In: V. Windisch É. Bethlen Miklós művei.] Neumann Kht., Budapest, 2000. Available from: <https://mek.oszk.hu/06100/06152/html/> [accessed: June 11, 2025]. [Hungarian]
- [5] Kovátsné Németh M. The Hungarian Encyclopaedia is 350 years old. In: Kovátsné Németh M. (Ed.) Hungarians around the world. The Hungarian Encyclopaedia is 350 years old. [350 éves a Magyar Encyclopaedia. In: Kovátsné Németh M. (szerk.) Magyarok a nagyvilágban. 350 éves a Magyar Enciklopédia.] A Magyar Pedagógiai Társaság Győr-Moson-Sopron Megyei Tagozata, Győr, 2006; pp. 13–21. [Hungarian]
- [6] Apáczai Csere J. The Hungarian Encyclopaedia. [Magyar Encyclopaedia.] Ex Officinâ Joannis à Waesberge, Ultrajecti, 1653. Available from: <https://mek.oszk.hu/13800/13880/> [accessed: June 11, 2025]. [Hungarian]
- [7] Apáczai Csere J. The Hungarian Encyclopaedia. [Magyar Encyclopaedia.] Kriterion, Bukarest, 1977. [Hungarian]
- [8] Orosz L. (Összeállította, a bevezetést és jegyzeteket írta). Selected pedagogical works of János Apáczai Csere. [Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei.] Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. Available from: <https://mek.oszk.hu/07300/07334/07334.htm> [accessed: June 11, 2025]. [Hungarian]
- [9] Füstli Molnár S. The history of our health. The development of health culture in Hungary in the 16th–18th centuries. [Egészségünk múltja. A hazai egészségkultúra alakulása a XVI–XVIII. században.] Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1981; pp. 107–113. [Hungarian]

- [10] Kéri K. Moderate cheerfulness and egg. The thoughts of two Transylvanian scholars on health. [Mértékletes vidámság és tikmonyszék. Két erdélyi tudós gondolatai az egészségről.] *Egészségnevelés* 2000; 41(1–2): 47–50. [Hungarian]
- [11] Bologa VL. The history of Romanian medicine. [Istoria medicinei Românești.] Editura Medicală, București, 1972. [Romanian]
- [12] Bologa VL. Additions to the history of medicine at R. N. K. [Adalékok a R. N. K. orvostudományának történetéhez.] *Orvosi Könyvkiadó, Bukarest*, 1955. [Hungarian]
- [13] Péter M. Medicine in old Transylvania. [Orvoslás a régi Erdélyben.] *Erdélyi Múzeum* 2001; 63 (1–2.): 181–183. Available from: <https://www.epa.hu/00900/00979/00021/sz07peter.htm> [accessed: June 11, 2025] [Hungarian]
- [14] Spielmann J. Mechanistic-material elements in the physiological concepts of János Apáczai Csere. In: *Scientific Studies and Research of the Branch of the R. P. R. Academy*. [Elemente mecanicist-materiale în concepțiile fiziologice ale lui Apáczai Csere János. In: *Studii și cercetări științifice a Filialei Academiei R. P. R.*] Cluj, 1955; 6(3–4): 69–78. [Romanian]
- [15] Spielmann J. In the drift of the Cartesian observation. [A kartezianus szemlélet sodrában.] *Orvostört Közl. (Comm. Hist. Artis Med.)* 1975; 75–76: 99–107. [Hungarian]
- [16] Spielmann J. In the drift of the Cartesian observation. In: Spielmann J. *In the service of the common good. Studies in the history of science and culture*. [A kartezianus szemlélet sodrában. In: Spielmann J. *A közjó szolgálatában. Tudomány- és művelődéstörténeti tanulmányok*.] *Kriterion, Bukarest*, 1977; pp. 84–176. [Hungarian]
- [17] Weszprémi I. Brief biographies of the physicians of Hungary and Transylvania I–IV. [Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza I–IV.] *Medicina Könyvkiadó, Budapest*, 1960–1970. [Latin, Hungarian]
- [18] Magyary-Kossa Gy. Hungarian medical sources I–III. [Magyar orvosi emlékek I–III.] (reprint) HOGYF Editio, Budapest, 1994–1995. [Hungarian]
- [19] Gazda I. The oldest Hungarian medical and medicinal-botanical prints. In: *Gleanings in the history of science*. [A legrégebb hazai orvosi és orvosbotanikai nyomtatványok. In: *Tudománytörténeti kalászatok*.] *Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, Budapest*, 2022; pp. 7–31. [Hungarian]
- [20] Barátka A. Medical terminology of János Apáczai Csere in the Hungarian Encyclopaedia (1653). [Apáczai Csere János orvosi szakkifejezései a Magyar Encyclopaediában (1653).] Available from: http://www.fokusz.info/File/tortenelem/Apaczai_-_orvosi_nyelv.pdf [accessed: June 11, 2025]. [Hungarian]
- [21] Bozsay R. Influence of Dutch universities on the cultural history of medicine in the 17th and 18th centuries. [Holland egyetemek hatása a 17–18. századi magyar orvoslás kultúrtörténetében.] *Peregrinatio Academica* 2015; 6(1–2): 25–38. Available from: <https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/article/view/1261/1258> [accessed: June 11, 2025]. [Hungarian]
- [22] Spielmann A, Huttmann J. From the medical history of the Transylvanian Saxons. [Az erdélyi szászok orvostörténetéből.] *Orv Hetil.* 1969; 110: 1871–1873. [Hungarian]
- [23] Keszler B. János Apáczai Csere. In: Bősze P, Kapronczay K, Keszler B. (Eds.) *The history of Hungarian medical language*. [Apáczai Csere János. In: Bősze P, Kapronczay K, Keszler B. (szerk.) *A magyar orvosi nyelv története*.] *Medicina Könyvkiadó, Budapest*, 2022; pp. 115–119. [Hungarian]
- [24] Keszler B. The language reform of the 17th century and the Hungarian medical language. [A XVII. századi nyelvújítás és a magyar orvosi nyelv.] *Magyar Nyelvőr* 2004; (128)4: 494–501. Available from: <https://epa.oszk.hu/00100/00188/00036/pdf/128411.pdf> [accessed: June 11, 2025] [Hungarian]
- [25] Kóssa Gy. The language of the pharmacopoeia and the prescription (recipe). [A gyógyszerkönyv és a recipe nyelve.] *Orv Hetil.* 1902; 46: 840–843. [Hungarian]
- [26] Keszler B. Hungarian medical language in the 17th century. [Magyar orvosi nyelv a XVII. században.] *Magyar Orvosi Nyelv* 2013; 13(2): 95–100. [Hungarian]
- [27] Bod P. Hungarian Athenas. [Magyar Athenas.] *Nagyszében*, 1766. Available from: https://mek.oszk.hu/01800/01811/html/pages/OSZK_M46282_BP_Magyar_Athenas0047.htm [accessed: June 11, 2025]. [Hungarian]

(Kéri Katalin dr., Simon István Ágoston dr.,
Soproni Egyetem, BPK,
Sopron, Ferenczy J. u. 5., 9400
e-mail: kerikatalin@uni-sopron.hu;
e-mail: simon.istvan@uni-sopron.hu)